

Original Research

Exoneration of religion and the possibility of returning from itFatemeh Shad Nakhodchari¹, Mohsen Khakzad^{2*}, Mostafa Khazal Vashi³

1 Student of Master's Degree in Private Law, Department of Law, Ahrar Institute of Higher Education, Rasht, Iran.

2 Assistant Professor of Public Law, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

3 Faculty Member in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Faculty of Humanities, University of Baghdad, Baghdad, Iraq.

Article ID: ahrar-53382

<p>Received: January 1, 2026</p> <p>Accepted: February 20, 2026</p> <p>Available online: March 21, 2026</p> <p>Keywords: Acquittal, conditional absolution, withdrawal from absolution, fall of obligations, fall, rule of the irretrievable</p> <p>Main Subjects: Civil Law</p>	<p>Abstract</p> <p>In the Iranian legal system, discharge is recognized as one of the important institutions of civil law and a means of nullifying obligations. According to the principles of Imami jurisprudence and the articles of the Civil Code, discharge is a voluntary act by which the creditor unilaterally waives his religious right, and as a result, the debtor is released from his obligation and the obligation is nullified. Article 289 of the Civil Code includes discharge as a means of nullifying obligations, and Articles 289 and 290 refer to its nature and effects. Given the important effects of this legal act on the relationship between the creditor and the debtor, analyzing the conditions and limits of its realization is of particular importance from a jurisprudential and legal perspective. Discharge may be absolute or conditional. One of its notable forms is conditional discharge, in which the creditor limits his right to discharge to a specific condition or conditions. In this context, the creditor may foresee the right of recourse for himself within a certain period when drafting the discharge. This right of recourse can be established in two ways: First, in an absolute manner and without dependence on a specific condition; and second, in a manner contingent on the realization of a specific event in the future, in such a way that the exercise of the right of recourse is subject to the fulfillment of that condition. However, the acceptance of such a structure in absolution faces jurisprudential and legal challenges. Among the most important problems raised is its conflict with the jurisprudential rule of "what is lost cannot be restored", which implies the impossibility of returning a lost right. Also, since absolution is classified as a right of recourse, The issue of the lack of flow of options in the iqā'at is also raised as an obstacle to accepting the right of recourse. Therefore, examining the possibility or impossibility of recourse to acquittal and analyzing its jurisprudential and legal foundations is a matter worthy of reflection in Iranian civil law. The purpose of this research is to explain the nature of conditional acquittal, examine the possibility of foreseeing the right of recourse in it, and analyze the jurisprudential and legal perspectives related to this issue.</p>
---	---

*Corresponding Author: Mohsen Khakzad

Address: Assistant Professor of Public Law, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: khakzad@guilan.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

In Iranian civil law, discharge is recognized as one of the most important reasons for the termination of obligations. In Article 289 of the Civil Code, the legislator includes discharge among the reasons for the termination of obligations and defines it as follows: "Discharge is when the creditor voluntarily waives his right." According to this definition, discharge is a legal act by which the creditor, with his conscious and voluntary will, waives his religious right, and as a result, the debt is discharged and the debtor is released from his obligations. Therefore, the main effect of discharge is the loss of the creditor's right to claim and the debtor's release from the obligation, and therefore, discharge is considered one of the most important legal institutions related to the termination of religious relations between individuals.

2. Theoretical Framework

Abra is one of the legal acts that is realized by the will of the creditor and the acceptance of the debtor is not a condition for it. On this basis, it is accepted in Imami jurisprudence and civil law that even if the debtor is incapacitated, abra is valid for him; because abra does not imply the creation of a new obligation for the debtor, but rather causes the debt to fall in his favor. In jurisprudential texts, absolution has also been considered as one of the causes of the fall of religion, and jurists consider it as the abandonment of religious rights by the creditor. In this view, the realization of absolution requires the intention and constructive will of the creditor, and as soon as it is realized, the debt is released from the debtor's responsibility. Therefore, many Imami jurists have considered absolution to be a clear example of the abandonment of rights, the effect of which is the complete disappearance of religious rights.

3. Methodology

This article, using a library method and a thorough examination of jurisprudential texts, seeks to explain the theoretical foundations of the issue of religious exoneration and its applicability in the Iranian legal system through a descriptive-analytical approach.

4. Results & Discussion

"According to Article 289 of the Civil Code, remission of debt (Ibra) is defined as the creditor's voluntary waiving of their right. This definition clearly illustrates the 'extinctive nature' of remission; meaning that the creditor, by their own will, waives the right to claim the debt, and consequently, the obligation is discharged from the debtor's liability. An examination of jurisprudential and legal sources reveals that remission falls within the category of unilateral legal acts (Iqa'at). Its realization depends solely on the creditor's will and does not require the debtor's acceptance or consent. This characteristic distinguishes remission from many contractual institutions and directly imposes its effects on the legal status of the parties. Analysis of the jurisprudential foundations of remission indicates that Imami jurists generally consider this institution as a form of 'waiving of a right' (Isqat al-Haq). Based on this perspective, when a creditor consciously and voluntarily waives their right, the contractual debt is extinguished, and the resulting legal relationship terminates. Within this framework, the jurisprudential maxim 'What is extinguished does not return' stands as one of the most significant theoretical foundations for the irrevocability of remission."

5. Conclusions & Suggestions

"Based on this maxim, a right that has been extinguished is incapable of returning and cannot be revived. Many prominent Imami jurists, including Muhaqqiq al-Hilli, Allamah al-Hilli, and Sheikh Ansari, relying on this very foundation, believe that once remission is validly realized, it results in the definitive discharge of the debt, and the creditor shall no longer possess the right to re-claim it. Similarly, in Iranian civil law, the legislator, inspired by these jurisprudential foundations, has recognized remission of debt as one of the 'causes for the discharge of obligations.' Iranian legal scholars, emphasizing the extinctive nature of remission, have stated that the effect of this legal act is the total annihilation of the debt right; once the right is extinguished, no subject matter remains for revocation. Therefore, the general principle is that remission, once established, is irrevocable, and the creditor cannot demand it again after waiving the right. This approach, in addition to its jurisprudential basis, is consistent with the necessity of maintaining stability and security in legal relations; for if the possibility of revoking remission were accepted, the debtor's legal status would constantly remain precarious, and mutual trust in financial transactions would be severely disrupted."

ابراء دین و قابلیت رجوع از آن

فاطمه شاد نخودچری^{۱*} محسن خاکزاد^۲، مصطفی خزل واشی^۳

- ۱ دانشجوی کارشناس ارشد حقوق خصوصی، گروه حقوق، موسسه آموزش عالی احرار، رشت، ایران.
 ۲ استادیار حقوق عمومی، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
 ۳ عضو هیات علمی حقوق جزا و جرم شناسی، گروه حقوق، دانشکده علوم نسانی، دانشگاه بغداد، بغداد، عراق

کد مقاله: ahrar-53382	
<p>چکیده</p> <p>در نظام حقوقی ایران، ابراء به عنوان یکی از نهادهای مهم حقوق مدنی و از اسباب سقوط تعهدات شناخته می‌شود. مطابق مبانی فقه امامیه و مواد قانون مدنی، ابراء ایقاعی است که به موجب آن داین با اراده یک‌جانبه خود از حق دینی خویش صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، ذمه مدیون بری شده و تعهد ساقط می‌گردد. ماده ۲۸۹ قانون مدنی ابراء را در زمره اسباب سقوط تعهدات قرار داده و ماده ۲۸۹ و ۲۹۰ به ماهیت و آثار آن اشاره دارند. با توجه به آثار مهم این عمل حقوقی در روابط داین و مدیون، تحلیل شرایط و حدود تحقق آن از منظر فقهی و حقوقی اهمیت ویژه‌ای دارد. ابراء ممکن است به صورت مطلق یا مقید واقع شود. یکی از صور قابل توجه آن، ابراء مشروط است که در آن بستانکار اسقاط حق خود را به شرط یا شرایط خاصی مقید می‌سازد. در این چارچوب، ممکن است داین در هنگام انشای ابراء برای خود حق رجوع در مدت معینی پیش‌بینی کند. این حق رجوع می‌تواند به دو شکل مقرر گردد: نخست، به صورت مطلق و بدون وابستگی به شرط خاص؛ و دوم، به صورت معلق بر تحقق رویدادی معین در آینده، به نحوی که اعمال حق رجوع منوط به تحقق آن شرط باشد. با این حال، پذیرش چنین ساختاری در ابراء با چالش‌های فقهی و حقوقی مواجه است. از جمله مهم‌ترین اشکالات مطرح‌شده، تعارض آن با قاعده فقهی «الساقط لا یعود» است که بر عدم امکان بازگشت حق ساقط‌شده دلالت دارد. همچنین از آنجا که ابراء در زمره ایقاعات قرار می‌گیرد، مسئله عدم جریان خیرات در ایقاعات نیز به عنوان مانعی در پذیرش حق رجوع مطرح می‌شود. از این رو، بررسی امکان یا عدم امکان رجوع از ابراء و تحلیل مبانی فقهی و حقوقی آن، موضوعی قابل تأمل در حقوق مدنی ایران به شمار می‌رود. هدف این پژوهش، تبیین ماهیت ابراء مشروط، بررسی امکان پیش‌بینی حق رجوع در آن و تحلیل دیدگاه‌های فقهی و حقوقی مرتبط با این مسئله است.</p>	<p>تاریخ دریافت: ۱۱ دی ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱ اسفند ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ انتشار: ۱ فروردین ۱۴۰۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: ابراء، ابراء مشروط، رجوع از ابراء، سقوط تعهدات، ایقاع، قاعده الساقط لا یعود</p> <p>موضوع‌های موضوعی: حقوق مدنی</p>

نویسنده مسئول: محسن خاکزاد

آدرس: استادیار حقوق عمومی، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

ایمیل: khakzad@guilan.ac.ir

۱- مقدمه

در حقوق مدنی ایران، ابراء به عنوان یکی از مهم‌ترین اسباب سقوط تعهدات شناخته می‌شود. قانونگذار در ماده ۲۸۹ قانون مدنی، ابراء را در شمار اسباب سقوط تعهدات قرار داده و آن را چنین تعریف می‌کند: «ابراء عبارت از این است که داین از حق خود به اختیار صرف نظر نماید». بر اساس این تعریف، ابراء عملی حقوقی است که به موجب آن طلبکار با اراده آگاهانه و اختیاری خود از حق دینی خویش صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، دین ساقط و ذمه مدیون بری می‌گردد. بنابراین، اثر اصلی ابراء از بین رفتن حق مطالبه طلبکار و رهایی مدیون از تعهد است و از همین رو، ابراء در زمره مهم‌ترین نهادهای حقوقی مربوط به پایان یافتن روابط دینی میان اشخاص به شمار می‌آید (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۲۶) از حیث ماهیت حقوقی، ابراء در زمره ایقاعات قرار می‌گیرد؛ بدین معنا که تحقق آن نیازمند اراده یک‌جانبه داین است و برخلاف عقود، به قبول یا رضایت طرف مقابل وابسته نیست. به همین جهت، در تحقق ابراء تنها اهلیت طلبکار شرط اساسی محسوب می‌شود و اراده بدهکار نقشی در ایجاد آن ندارد (امامی، ۱۳۷۳:۳۵۰) به بیان دیگر، ابراء از جمله اعمال حقوقی است که با انشای اراده داین تحقق می‌یابد و قبول مدیون در آن شرط نیست. بر همین مبنا، در فقه امامیه و حقوق مدنی پذیرفته شده است که حتی اگر مدیون مجبور باشد، ابراء نسبت به او صحیح است؛ زیرا ابراء متضمن ایجاد تعهد جدید برای مدیون نیست بلکه به نفع او موجب سقوط دین می‌شود. (شهیدی، ۱۳۸۷:۷۸) در متون فقهی نیز ابراء به عنوان یکی از اسباب سقوط دین مورد توجه قرار گرفته است و فقها آن را اسقاط حق دینی از سوی داین می‌دانند. در این دیدگاه، تحقق ابراء نیازمند قصد و اراده انشایی طلبکار است و به محض تحقق آن، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود. از این رو، بسیاری از فقهای امامیه ابراء را از مصادیق بارز اسقاط حق دانسته‌اند که اثر آن زوال کامل حق دینی است. (نجفی، ۱۳۶۷:۳۶۵) با توجه به ماهیت اسقاطی ابراء، اصل بر این است که پس از تحقق آن، حق دینی به طور کامل از بین می‌رود و امکان بازگشت آن وجود ندارد. این دیدگاه با قاعده فقهی «الساقط لا یعود» نیز هم‌هنگام است که بر عدم امکان بازگشت حق ساقط‌شده دلالت دارد (مکارم شیرازی، ۲۴۵: ۱۴۱۱ق) به بیان دیگر، هنگامی که حق دینی به وسیله ابراء از بین رفت، اصولاً امکان احیای مجدد آن وجود ندارد؛ زیرا اسقاط حق به منزله پایان یافتن آن است. با این حال، در تحلیل‌های فقهی و حقوقی معاصر، این پرسش مطرح شده است که آیا می‌توان در هنگام انشای ابراء، برای داین حق رجوع در نظر گرفت یا ابراء را به گونه‌ای تنظیم کرد که در صورت تحقق شرایطی خاص، امکان بازگشت به طلب سابق فراهم شود. طرح این مسئله از آن جهت اهمیت دارد که از یک سو، ماهیت ایقاعی ابراء و اصل غیرقابل رجوع بودن آن مورد تأکید قرار گرفته و از

سوی دیگر، برخی نویسندگان حقوقی امکان درج شروط خاص یا پیش‌بینی حق رجوع را مورد بحث قرار داده‌اند. (کاتوزیان، ۴۱: ۱۳۸۶)

در این میان، پذیرش چنین امکانی با چالش‌هایی نیز مواجه است. از جمله مهم‌ترین اشکالات مطرح‌شده، تعارض آن با قاعده «الساقط لا يعود» و همچنین عدم جریان اختیارات در ایقاعات است؛ زیرا ابراء به عنوان یک ایقاع اصولاً قابل فسخ یا رجوع تلقی نمی‌شود. (شهیدی، ۱۰۲: ۱۳۸۷) از این رو، بررسی امکان یا عدم امکان رجوع از ابراء و تحلیل مبانی فقهی و حقوقی آن، از مسائل مهم و قابل تأمل در حقوق مدنی ایران به شمار می‌رود. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی آن است که با بررسی دیدگاه‌های فقهی و دکتربین حقوقی و تحلیل مبانی نظری مرتبط، امکان پیش‌بینی حق رجوع در ابراء و حدود و شرایط حاکم بر آن را مورد مطالعه قرار دهد و به این پرسش پاسخ دهد که آیا می‌توان در چارچوب قواعد فقهی و حقوقی، راهکاری برای بازگشت به طلب سابق پس از تحقق ابراء در نظر گرفت یا خیر.

۲- مفهوم و ماهیت حقوقی ابراء

ابراء در حقوق مدنی ایران یکی از مهم‌ترین نهادهای حقوقی در زمینه سقوط تعهدات به شمار می‌آید و از دیرباز در فقه امامیه نیز مورد توجه فقها قرار گرفته است. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، قانونگذار در ماده ۲۸۹ قانون مدنی ابراء را چنین تعریف می‌کند: «ابراء عبارت از این است که داین از حق خود به اختیار صرف نظر نماید». بر اساس این تعریف، ابراء عملی حقوقی است که به موجب آن طلبکار با اراده آگاهانه و ارادی خود از حق دینی خویش صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، تعهد از بین رفته و ذمه مدیون بری می‌شود. بنابراین، ابراء را می‌توان یکی از مهم‌ترین اسباب زوال تعهد دانست که به طور مستقیم موجب پایان یافتن رابطه دینی میان طلبکار و بدهکار می‌گردد (کاتوزیان، ۲۳: ۱۳۸۶) در فقه امامیه نیز ابراء به عنوان یکی از اسباب سقوط دین شناخته شده است و فقها آن را اسقاط حق دینی از سوی طلبکار تعریف کرده‌اند. در این دیدگاه، هنگامی که داین با قصد انشا از حق خود صرف‌نظر کند، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود و دیگر قابل مطالبه نخواهد بود. به بیان دیگر، ابراء نوعی اسقاط حق است که به اراده صاحب حق تحقق می‌یابد و نیازمند تحقق شرایط خاصی از جمله وجود حق دینی و قصد اسقاط آن است. (نجفی، ۳۶۵: ۱۳۶۷) از منظر ماهیت حقوقی، ابراء در زمره ایقاعات قرار می‌گیرد. ایقاع عملی حقوقی است که با اراده یک‌جانبه یک شخص تحقق می‌یابد و برای ایجاد اثر حقوقی نیازی به توافق دو اراده ندارد. بر همین اساس، ابراء برخلاف عقود که نیازمند ایجاب و قبول هستند، تنها با اراده داین تحقق پیدا می‌کند و قبول مدیون در آن شرط نیست (امامی، ۳۵: ۱۳۷۳) به عبارت دیگر، به محض آنکه طلبکار با قصد انشایی از حق خود صرف‌نظر کند، اثر حقوقی ابراء یعنی سقوط دین تحقق

می‌یابد، حتی اگر بدهکار از آن آگاه نباشد یا رضایت خود را اعلام نکرده باشد. از ویژگی‌های مهم ابراء آن است که این عمل حقوقی ماهیتی اسقاطی دارد. بدین معنا که اثر مستقیم آن از بین بردن یک حق موجود است، نه ایجاد یک رابطه حقوقی جدید. به همین دلیل، در ابراء تنها اراده صاحب حق یعنی طلبکار اهمیت دارد و اراده مدیون در تحقق آن نقشی ایفا نمی‌کند. دکتر ناصر کاتوزیان در این زمینه بیان می‌کند که ابراء نمونه بارزی از اعمال حقوقی اسقاطی است که به وسیله آن صاحب حق می‌تواند حق دینی خود را از بین ببرد و بدین ترتیب رابطه تعهدی را خاتمه دهد (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۲۵) از نظر شرایط تحقق نیز ابراء همانند سایر اعمال حقوقی نیازمند وجود برخی شرایط اساسی است. نخستین شرط، اهلیت داین است؛ زیرا ابراء در حقیقت نوعی تصرف در حق محسوب می‌شود و بنابراین شخصی که اقدام به ابراء می‌کند باید دارای اهلیت قانونی برای تصرف در حقوق مالی خود باشد. در مقابل، اهلیت مدیون در تحقق ابراء شرط محسوب نمی‌شود، زیرا ابراء به نفع او واقع می‌شود و متضمن ایجاد تعهد جدید برای وی نیست. به همین جهت، حتی اگر مدیون محجور باشد، ابراء نسبت به او صحیح خواهد بود (شهیدی، ۱۳۸۷:۷۹) شرط دیگر برای تحقق ابراء، وجود دین است. به عبارت دیگر، ابراء زمانی معنا پیدا می‌کند که پیش از آن، حق دینی برای طلبکار وجود داشته باشد. بنابراین، اگر دینی وجود نداشته باشد یا طلبکار نسبت به آن حقی نداشته باشد، ابراء نیز موضوعیت نخواهد داشت. به همین دلیل، برخی از نویسندگان حقوقی ابراء را اسقاط دین موجود دانسته‌اند و معتقدند که این نهاد حقوقی ناظر به از بین بردن تعهدی است که پیش‌تر ایجاد شده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷:۵۰) از حیث آثار نیز مهم‌ترین اثر ابراء سقوط دین و براءت ذمه مدیون است. بدین معنا که پس از تحقق ابراء، طلبکار دیگر حق مطالبه دین را نخواهد داشت و مدیون نیز از انجام تعهد معاف می‌شود. به همین جهت، ابراء یکی از مهم‌ترین ابزارهای حقوقی برای پایان دادن به روابط دینی میان اشخاص محسوب می‌شود. این اثر به محض تحقق ابراء به وجود می‌آید و نیازی به اقدام یا تشریفات دیگری ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۳۱) با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان گفت ابراء نهادی حقوقی با ماهیت ایقاعی و اسقاطی است که به موجب آن طلبکار با اراده یک‌جانبه خود از حق دینی خویش صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود. شناخت دقیق مفهوم و ماهیت حقوقی ابراء، زمینه لازم را برای بررسی مباحث پیچیده‌تر از جمله امکان یا عدم امکان رجوع از ابراء و شرایط پیش‌بینی حق رجوع در آن فراهم می‌سازد؛ موضوعی که در ادامه این پژوهش مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳- تعریف ابراء در مبانی فقهی

در فقه امامیه، ابراء به عنوان یکی از اسباب مهم سقوط تعهدات مورد توجه فقها قرار گرفته و غالباً به عنوان نوعی اسقاط حق تحلیل شده

است. بسیاری از فقهای امامیه با تأکید بر ماهیت اسقاطی ابراء، آن را عملی حقوقی می‌دانند که به موجب آن طلبکار از حق مالی خود نسبت به مدیون صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود. ابن‌ادریس حلی از جمله فقهای است که به صراحت به ماهیت اسقاطی ابراء اشاره کرده است. وی در کتاب «السرائر» در بیان حقیقت ابراء می‌نویسد: «الابراء إسقاط للحق عن ذمّة المدین، فإذا أبرأ الدائن مدینه برئت ذمته و سقط الدین» بر اساس این بیان، ابراء در حقیقت نوعی اسقاط حق است که با اراده طلبکار تحقق یافته و نتیجه آن، برائت ذمه مدیون و زوال دین است. ابن‌ادریس همچنین در ادامه مباحث مربوط به دیون تأکید می‌کند که با تحقق ابراء، حق مطالبه دین برای طلبکار از بین می‌رود و بازگشت آن ممکن نیست؛ زیرا اسقاط حق به منزله از بین رفتن موضوع حق است. در میان فقهای متأخر، شهید ثانی نیز به تحلیل ماهیت حقوقی ابراء پرداخته و آن را در زمره ایقاعات قرار داده است. وی در «مسالك الافهام» بیان می‌کند: «الابراء من الإیقاعات، لأنه إسقاط للحق، فلا یفتقر إلى قبول المدین» بر اساس این دیدگاه، ابراء عملی یک‌جانبه است که تحقق آن وابسته به اراده طلبکار بوده و برای اثرگذاری آن نیازی به قبول مدیون وجود ندارد. این تحلیل از ابراء به عنوان ایقاع، مبنای مهمی در فقه امامیه برای تبیین آثار حقوقی آن محسوب می‌شود. شهید ثانی همچنین در ادامه مباحث خود تصریح می‌کند که ابراء سبب سقوط قطعی دین می‌شود و با تحقق آن، ذمه مدیون به طور کامل بری می‌گردد. از این رو، پس از تحقق ابراء، امکان مطالبه دین از سوی طلبکار وجود نخواهد داشت؛ زیرا حق مزبور به واسطه اسقاط از بین رفته است. در میان فقهای متأخر اصولی نیز این تحلیل مورد تأکید قرار گرفته است. نائینی در مباحث فقهی خود با اشاره به قاعده مشهور «الساقط لا یعود» بیان می‌کند که هرگاه حقی از طریق اسقاط از بین برود، بازگشت آن ممکن نیست. وی در این باره می‌نویسد: «إن الساقط بالإسقاط لا یعود بعد تحققه، لأن الإسقاط إعدام للحق بعد ثبوته» بر اساس این دیدگاه، اسقاط حق - از جمله در قالب ابراء - موجب زوال قطعی حق می‌شود و پس از تحقق آن، امکان بازگشت حق وجود ندارد. در میان فقهای پیشین نیز همین تحلیل دیده می‌شود. برای نمونه، شیخ طوسی در «المبسوط» ابراء را از اسباب سقوط دین دانسته و تصریح می‌کند که با تحقق آن، ذمه مدیون بری می‌شود و دیگر حقی برای طلبکار باقی نمی‌ماند. همچنین علامه حلی در «قواعد الاحکام» ابراء را نوعی اسقاط حق معرفی کرده و اثر آن را سقوط دین از ذمه مدیون می‌داند (علامه حلی، ۳۲۹: ۱۴۱۳ق) بنابراین، بررسی آرای فقهای امامیه نشان می‌دهد که ابراء در فقه اسلامی ماهیتی اسقاطی داشته و از مصادیق ایقاعات محسوب می‌شود. اثر اصلی این نهاد حقوقی، سقوط دین و برائت ذمه مدیون است. همین مبنای فقهی بعدها در حقوق مدنی ایران نیز مورد پذیرش قانون‌گذار قرار گرفته و در ماده ۲۸۹ قانون مدنی، ابراء به عنوان یکی از اسباب سقوط تعهدات مورد شناسایی قرار گرفته است.

۴- اقسام ابراء در فقه و حقوق

ابراء یکی از مهم‌ترین اسباب سقوط تعهدات در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه محسوب می‌شود که به موجب آن طلبکار با اراده خود از حق دینی خویش صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، دین از ذمه مدیون ساقط می‌گردد. قانون مدنی ایران در ماده ۲۸۹ ابراء را در شمار اسباب سقوط تعهدات ذکر کرده و در ماده ۲۹۰ آن را چنین تعریف می‌کند که ابراء عبارت است از اینکه داین از حق خود به اختیار صرف‌نظر کند. با وجود این، قانون مدنی به بیان اقسام ابراء نپرداخته و این موضوع بیشتر در آثار فقهی و نوشته‌های حقوقدانان مورد بررسی قرار گرفته است. بررسی اقسام ابراء از آن جهت اهمیت دارد که برخی از این انواع در تحلیل آثار حقوقی ابراء و همچنین در بررسی امکان یا عدم امکان رجوع از آن نقش مؤثری دارند. (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۳۴) یکی از مهم‌ترین تقسیم‌بندی‌های ابراء، تقسیم آن به ابراء مطلق و ابراء مشروط است.

۵- ابراء مطلق

ابراء مطلق حالتی است که در آن طلبکار بدون قید و شرط خاصی از طلب خود صرف‌نظر می‌کند و به محض اعلام اراده وی، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود. از آنجا که ابراء ماهیتی ایقاعی دارد، تحقق آن نیازمند قبول مدیون نیست و صرف اراده طلبکار برای اسقاط حق کافی است. بنابراین، با تحقق ابراء مطلق، رابطه دینی میان طرفین به طور کامل از بین می‌رود و مدیون دیگر تکلیفی نسبت به پرداخت دین نخواهد داشت. (شهیدی، ۱۳۸۷:۸۴)

۶- ابراء مشروط

در مقابل، ابراء مشروط زمانی تحقق می‌یابد که طلبکار اسقاط دین را به تحقق شرطی خاص وابسته کند. در این نوع ابراء، اراده داین بر اسقاط دین وجود دارد، اما اثر آن منوط به تحقق شرطی معین است. برای مثال ممکن است طلبکار اعلام کند که در صورت انجام عمل خاصی از سوی مدیون، از طلب خود صرف‌نظر خواهد کرد. در چنین حالتی، در صورتی که شرط تحقق یابد، دین ساقط می‌شود و در غیر این صورت ابراء نیز اثر حقوقی خود را نخواهد داشت. برخی از نویسندگان حقوقی معتقدند که این نوع ابراء نشان‌دهنده امکان اعمال اراده داین همراه با قیود و شرایط مختلف است. (صفایی و قاسم‌زاده، ۱۳۹۲:۲۴۲)

۷- ابراء معوض

نوع دیگری از ابراء که در آثار حقوقی مطرح شده است، ابراء معوض است. در این نوع، طلبکار در برابر صرف نظر کردن از طلب خود، مالی یا امتیازی را از مدیون دریافت می‌کند. به عبارت دیگر، اسقاط دین در مقابل عوضی از سوی مدیون صورت می‌گیرد. درباره ماهیت این نوع ابراء میان حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند که حتی در صورت وجود عوض نیز ماهیت ایقاعی ابراء حفظ می‌شود، زیرا عنصر اصلی آن همچنان اراده یک‌جانبه طلبکار در اسقاط دین است. در مقابل، گروهی دیگر بر این باورند که وقتی اسقاط دین در برابر عوض واقع می‌شود، عمل حقوقی بیشتر به عقد صلح یا معامله‌ای شبیه معاوضه نزدیک می‌شود، زیرا در چنین حالتی توافقی میان طرفین شکل می‌گیرد. (امامی، ۱۳۷۳:۳۵۳)

۸- ابراء معلق

در فقه و حقوق از نوع دیگری از ابراء با عنوان ابراء معلق نیز یاد شده است. ابراء معلق حالتی است که در آن اثر ابراء به وقوع امر آینده و نامعلومی وابسته می‌شود. برای مثال ممکن است طلبکار اعلام کند که اگر مدیون در آینده شرایط خاصی را فراهم کند، دین او ساقط خواهد شد. درباره امکان تعلیق در ابراء میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. برخی از فقها با توجه به ماهیت اسقاطی ابراء، تعلیق را در آن صحیح نمی‌دانند و معتقدند اسقاط حق باید به صورت منجز واقع شود. در مقابل، برخی دیگر با استناد به اصل حاکمیت اراده، تعلیق در ابراء را قابل پذیرش می‌دانند و معتقدند در صورت تحقق شرط، اثر ابراء نیز تحقق خواهد یافت (محقق داماد، ۱۳۸۹:۲۱۶)

۹- ابراء کلی و جزئی

از منظر دیگری، برخی نویسندگان ابراء را به ابراء کلی و ابراء جزئی نیز تقسیم کرده‌اند. در ابراء کلی، طلبکار تمام طلب خود یا تمامی مطالبات خود نسبت به مدیون را ساقط می‌کند و در نتیجه رابطه دینی میان طرفین به طور کامل از بین می‌رود. در مقابل، در ابراء جزئی تنها بخشی از دین مورد اسقاط قرار می‌گیرد و بخش دیگر همچنان بر ذمه مدیون باقی می‌ماند. برای مثال ممکن است طلبکار بخشی از بدهی مدیون را ببخشد و نسبت به باقی‌مانده همچنان حق مطالبه داشته باشد. در این صورت اثر ابراء تنها نسبت به همان مقدار اعمال خواهد شد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷:۵۳) در مجموع، بررسی اقسام ابراء نشان می‌دهد که هرچند این نهاد حقوقی در اصل به عنوان اسقاط

یک‌جانبه حق شناخته می‌شود، اما در عمل می‌تواند در قالب‌های مختلفی تحقق یابد. شناخت این اقسام در تحلیل دقیق‌تر آثار ابراء و همچنین بررسی مسائل مرتبط با آن، از جمله امکان پیش‌بینی شرط رجوع یا حدود اختیار داین در اسقاط حق، اهمیت قابل توجهی دارد و می‌تواند زمینه لازم را برای بررسی مباحث بعدی فراهم سازد.

۱۰- اصل غیر قابل رجوع بودن ابراء

یکی از ویژگی‌های مهم نهاد حقوقی ابراء در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران، اصل غیر قابل رجوع بودن آن است. به موجب ابراء، طلبکار با اراده خویش از حق دینی خود صرف‌نظر می‌کند و در نتیجه، دین از ذمه مدیون ساقط می‌شود. قانون مدنی ایران در ماده ۲۹۰ ابراء را چنین تعریف می‌کند که ابراء عبارت است از اینکه داین از حق خود به اختیار صرف‌نظر کند. با تحقق این عمل حقوقی، دین به طور کامل از بین می‌رود و مدیون بری‌الذمه می‌گردد. از همین رو، در حقوق ایران اصل بر آن است که پس از تحقق ابراء، امکان رجوع به آن وجود ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۴۵) مبنای این اصل را باید در ماهیت حقوقی ابراء جست‌وجو کرد. ابراء در زمره ایقاعات قرار می‌گیرد و به عنوان یک عمل حقوقی یک‌جانبه، تنها با اراده طلبکار تحقق می‌یابد. هدف اصلی از این عمل حقوقی اسقاط حق دینی است و در نتیجه با تحقق آن، دین برای همیشه از بین می‌رود. هنگامی که موضوع حق از میان برود، دیگر چیزی باقی نمی‌ماند تا امکان بازگشت به آن وجود داشته باشد. به همین دلیل بسیاری از حقوقدانان معتقدند که رجوع از ابراء با ماهیت اسقاطی آن ناسازگار است (شهیدی، ۱۳۸۷:۹۱) در فقه امامیه نیز این اصل به طور گسترده مورد پذیرش قرار گرفته است. فقها با استناد به قواعد فقهی و اصول کلی، ابراء را از جمله اسقاطات دانسته‌اند که پس از تحقق، قابلیت بازگشت ندارد. مهم‌ترین مستند فقهی این دیدگاه، قاعده مشهور «الساقط لا یعود» است. بر اساس این قاعده، هر حقی که به طور صحیح ساقط شود، دیگر قابل بازگشت نخواهد بود. بنابراین اگر طلبکار دین خود را ابراء کند، حق مطالبه دین برای همیشه از بین می‌رود و امکان احیای آن وجود نخواهد داشت (نجفی، ۱۳۶۷:۳۷۳) از سوی دیگر، پذیرش اصل غیر قابل رجوع بودن ابراء به حفظ ثبات و امنیت روابط حقوقی نیز کمک می‌کند. مدیونی که از سوی طلبکار ابراء شده است باید بتواند با اطمینان از سقوط دین، وضعیت حقوقی خود را تثبیت شده تلقی کند. اگر امکان رجوع از ابراء به آسانی پذیرفته شود، امنیت معاملات و روابط مالی میان اشخاص دچار اختلال خواهد شد. به همین دلیل، بسیاری از نویسندگان حقوقی این اصل را یکی از نتایج منطقی ماهیت اسقاطی ابراء می‌دانند (صفایی و قاسم‌زاده، ۱۳۹۲:۲۴۶) افزون بر این، در نظام حقوقی ایران اصولاً قواعد مربوط به فسخ و خیرات بیشتر در حوزه عقود مطرح می‌شود و در مورد ایقاعات کمتر قابل اعمال است. از آنجا که ابراء یک ایقاع محسوب می‌شود، امکان فسخ آن همانند عقود وجود ندارد و آثار آن به

صورت قطعی و دائمی باقی می ماند (امامی، ۱۳۷۳:۳۵۶) با وجود این، برخی از حقوقدانان بر این باورند که اصل غیرقابل رجوع بودن ابراء مطلق نیست و در شرایط خاص ممکن است امکان بازگشت به آن وجود داشته باشد. این شرایط معمولاً به مواردی مربوط می شود که اراده واقعی طلبکار به طور صحیح شکل نگرفته یا در زمان ابراء شرایط خاصی در نظر گرفته شده باشد. بررسی این موارد می تواند حدود و قلمرو اصل غیرقابل رجوع بودن ابراء را روشن تر سازد.

۱۱- موارد استثنایی امکان رجوع از ابراء

با وجود پذیرش اصل غیرقابل رجوع بودن ابراء، در برخی شرایط استثنایی امکان بی اثر شدن یا بازگشت از ابراء مطرح شده است. این موارد معمولاً مربوط به شرایطی هستند که در آن ها اراده طلبکار به طور صحیح و آزادانه شکل نگرفته یا ابراء بر مبنای شرایط خاصی انجام شده است. یکی از این موارد اشتباه است. اگر طلبکار در اثر اشتباه در موضوع یا ماهیت حق اقدام به ابراء کند، ممکن است اعتبار این عمل حقوقی مورد تردید قرار گیرد. برای مثال، اگر طلبکار به اشتباه تصور کند که مدیون طلب دیگری نیز از او دارد و به همین دلیل اقدام به ابراء کند، ممکن است بتوان اعتبار ابراء را مورد بررسی قرار داد. برخی حقوقدانان معتقدند در صورتی که اشتباه اساسی باشد و در اراده طلبکار تأثیر بگذارد، می توان ابراء را فاقد اثر دانست. (کاتوزیان، ۱۳۸۶:۴۸) مورد دیگر اکراه است. بر اساس قواعد عمومی معاملات، اگر شخصی تحت فشار و اجبار اقدام به انجام عمل حقوقی کند، اراده او مخدوش محسوب می شود. در چنین شرایطی، اگر طلبکار تحت اکراه اقدام به ابراء کند، می توان اعتبار آن را مورد تردید قرار داد. در واقع، در این حالت مشکل از رجوع به ابراء نیست، بلکه اساساً ابراء به دلیل فقدان رضای واقعی اعتبار کامل نخواهد داشت. از سوی دیگر، برخی نویسندگان به امکان پیش بینی شرط حق رجوع در ابراء اشاره کرده اند. بر اساس اصل حاکمیت اراده، ممکن است طلبکار در زمان ابراء شرط کند که در مدت معینی حق رجوع از ابراء را داشته باشد. در این صورت، برخی حقوقدانان چنین شرطی را معتبر دانسته و معتقدند در صورت تحقق شرط، امکان بازگشت به ابراء وجود خواهد داشت. با این حال، در این زمینه اختلاف نظر وجود دارد و برخی دیگر از حقوقدانان معتقدند که چنین شرطی با ماهیت اسقاطی ابراء سازگار نیست. (شهیدی، ۱۳۸۷:۹۶) علاوه بر این، در برخی تحلیل های حقوقی به این نکته اشاره شده است که اگر ابراء بر مبنای توافق خاصی میان طرفین صورت گرفته باشد، ممکن است بتوان آن را در قالب نهادهایی مانند صلح یا توافق قراردادی تحلیل کرد. در چنین مواردی، قواعد مربوط به قراردادها ممکن است بر آن حاکم شود و امکان بازنگری در آن فراهم گردد. (صفایی و قاسم زاده، ۱۳۹۲:۲۴۸) در مجموع می توان گفت که اصل بر غیرقابل رجوع بودن ابراء است و این اصل ریشه در ماهیت اسقاطی این نهاد حقوقی و قواعد فقهی دارد. با این حال، در شرایط

خاصی مانند اشتباه، اکراه یا وجود شروط ویژه، امکان بررسی مجدد آثار ابراء مطرح می‌شود. تحلیل دقیق این موارد نشان می‌دهد که در بسیاری از این وضعیت‌ها، مسئله در واقع به اعتبار اولیه ابراء بازمی‌گردد، نه صرفاً امکان رجوع از آن.

۱۲- تحلیل فقهی و حقوقی امکان رجوع از ابراء

ابراء در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران به عنوان یکی از مهم‌ترین اسباب سقوط تعهدات شناخته می‌شود. مطابق ماده ۲۸۹ قانون مدنی، ابراء عبارت است از اینکه داین از حق خود به اختیار صرف‌نظر نماید. ماهیت این نهاد حقوقی بر اسقاط حق استوار است؛ بدین معنا که طلبکار با اراده یک‌جانبه خود، حق دینی موجود بر ذمه مدیون را ساقط می‌کند. از آنجا که اثر اصلی ابراء سقوط دین است، یکی از مباحث مهم در تحلیل این نهاد حقوقی، بررسی امکان یا عدم امکان رجوع از ابراء پس از تحقق آن است. در فقه امامیه، اصل بر غیرقابل رجوع بودن ابراء است. فقها با استناد به ماهیت اسقاطی ابراء و قاعده فقهی «الساقط لا یعود» معتقدند که هرگاه صاحب حق از حق خود صرف‌نظر کند، آن حق به طور کامل از میان می‌رود و بازگشت آن امکان‌پذیر نیست. شیخ مرتضی انصاری در بحث اسقاط حقوق تصریح می‌کند که اسقاط حق موجب زوال آن می‌شود و چیزی که زایل شده باشد قابل اعاده نیست؛ زیرا اعاده آن مستلزم ایجاد حق جدید است، نه بازگشت حق سابق (انصاری، ۳۵۷: ۱۴۱۵ق) بر همین اساس، بسیاری از فقهای امامیه ابراء را عملی می‌دانند که به محض تحقق، اثر قطعی داشته و امکان رجوع از آن وجود ندارد. برخی دیگر از فقها نیز با تحلیل ماهیت ابراء، آن را در زمره اعمال اسقاطی قرار داده‌اند که تحقق آن نیازمند قبول مدیون نیست و صرف اراده طلبکار برای سقوط دین کافی است. محقق حلی در این زمینه بیان می‌کند که ابراء موجب براءة ذمه مدیون می‌شود و پس از تحقق آن، طلبکار حق مطالبه مجدد دین را نخواهد داشت (محقق حلی، ۲۷۹: ۱۴۰۸ق) این دیدگاه نشان می‌دهد که از منظر فقهی، ابراء عملی قطعی و غیرقابل بازگشت تلقی می‌شود. در حقوق مدنی ایران نیز بسیاری از حقوقدانان با پیروی از مبانی فقه امامیه، ابراء را از جمله ایقاعات دانسته‌اند که اثر آن به صورت مستقیم در سقوط تعهد ظاهر می‌شود. دکتر ناصر کاتوزیان در این زمینه بیان می‌کند که ابراء به دلیل ماهیت اسقاطی خود، موجب از بین رفتن حق دینی می‌شود و پس از تحقق آن، داین دیگر حقی برای مطالبه دین ندارد؛ بنابراین رجوع از ابراء با ماهیت این نهاد حقوقی سازگار نیست (کاتوزیان، ۳۳۶: ۱۳۸۶) به بیان دیگر، ابراء نه تنها تعهد را ساقط می‌کند، بلکه مبنای حقوقی مطالبه دین را نیز از میان می‌برد. با این حال، در برخی تحلیل‌های حقوقی به شرایطی اشاره شده است که ممکن است در ظاهر به عنوان رجوع از ابراء تلقی شوند. برای مثال، اگر ابراء در نتیجه اشتباه در وجود دین صورت گرفته باشد، ممکن است بتوان اعتبار آن را مورد تردید قرار داد. دکتر صفایی در این زمینه اشاره می‌کند که در چنین مواردی مسئله در حقیقت به اشتباه در مبنای عمل حقوقی

مربوط می‌شود و نه به امکان رجوع از ابراء صحیح. (صفایی، ۱۳۹۰:۲۴۵) به عبارت دیگر، اگر ثابت شود که اراده طلبکار بر مبنای تصور نادرست شکل گرفته است، ممکن است ابراء از ابتدا فاقد اعتبار تلقی شود.

همچنین در برخی روابط حقوقی پیچیده، ابراء ممکن است در چارچوب یک توافق گسترده‌تر میان طرفین واقع شود؛ برای مثال در جریان تسویه حساب کلی میان طرفین، یکی از دیون مورد ابراء قرار گیرد. در چنین شرایطی، اگر توافق اصلی به دلایلی باطل یا قابل فسخ شناخته شود، ممکن است آثار ابراء نیز مورد بازنگری قرار گیرد. با این حال، در این موارد نیز مسئله در واقع به اعتبار توافق اصلی بازمی‌گردد و نه به امکان رجوع از ابراء به عنوان یک قاعده مستقل. (امامی، ۱۳۷۱:۳۱۰) بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران، اصل بر غیرقابل رجوع بودن ابراء است. این امر ناشی از ماهیت اسقاطی این نهاد حقوقی و نیز قاعده فقهی «الساقط لا یعود» است. مواردی که گاه به عنوان رجوع از ابراء مطرح می‌شوند، در حقیقت به شرایطی مربوط هستند که در آنها اعتبار اولیه ابراء مورد تردید قرار می‌گیرد یا اساساً ابراء به طور صحیح تحقق نیافته است. بنابراین، اگر ابراء به صورت صحیح و با اراده آزاد طلبکار تحقق یابد، دین به طور قطعی از میان می‌رود و امکان احیای آن وجود نخواهد داشت.

۱۳- نتیجه گیری

مطابق ماده ۲۸۹ قانون مدنی، ابراء عبارت است از اینکه داین از حق خود به اختیار صرف نظر کند. این تعریف به خوبی بیانگر ماهیت اسقاطی ابراء است؛ بدین معنا که طلبکار با اراده خویش از حق مطالبه دین چشم‌پوشی می‌کند و در نتیجه، تعهد از ذمه مدیون ساقط می‌شود. بررسی منابع فقهی و حقوقی نشان می‌دهد که ابراء در زمره اعمال حقوقی یک‌جانبه یا ایقاعات قرار می‌گیرد و تحقق آن تنها به اراده داین وابسته است و نیازی به قبول یا رضایت مدیون ندارد. این ویژگی، ابراء را از بسیاری نهادهای قراردادی متمایز می‌سازد و آثار آن را به طور مستقیم بر وضعیت حقوقی طرفین مترتب می‌کند. تحلیل مبانی فقهی ابراء نشان می‌دهد که فقهای امامیه عموماً این نهاد را نوعی اسقاط حق دانسته‌اند. بر اساس این دیدگاه، هنگامی که طلبکار به طور آگاهانه و ارادی از حق خود صرف نظر می‌کند، حق دینی از بین می‌رود و رابطه حقوقی ناشی از آن نیز پایان می‌یابد. در این چارچوب، قاعده فقهی «الساقط لا یعود» به عنوان یکی از مهم‌ترین مبانی نظری غیرقابل رجوع بودن ابراء مطرح می‌شود. بر اساس این قاعده، حقی که ساقط شده است قابلیت بازگشت ندارد و نمی‌توان آن را مجدداً احیا کرد. بسیاری از فقهای برجسته امامیه از جمله محقق حلی، علامه حلی و شیخ انصاری نیز با تکیه بر همین مبنا بر این باورند که ابراء پس از تحقق صحیح، موجب سقوط قطعی دین می‌شود و طلبکار دیگر حق مطالبه مجدد آن را نخواهد داشت. در حقوق مدنی ایران نیز قانون‌گذار با الهام از همین مبانی فقهی، ابراء را به عنوان یکی از اسباب سقوط تعهدات به رسمیت شناخته است. حقوقدانان ایرانی نیز با تأکید بر ماهیت اسقاطی ابراء بیان کرده‌اند که اثر این عمل حقوقی از بین رفتن حق دینی است و پس از زوال حق، دیگر موضوعی برای رجوع باقی نمی‌ماند. از این رو، اصل بر آن است که ابراء پس از تحقق، غیرقابل رجوع است و طلبکار نمی‌تواند پس از اسقاط حق، مجدداً آن را مطالبه کند. این رویکرد علاوه بر مبانی فقهی، با ضرورت حفظ ثبات و امنیت در روابط حقوقی نیز هماهنگ است؛ زیرا اگر امکان رجوع از ابراء پذیرفته شود، وضعیت حقوقی مدیون همواره در معرض تزلزل قرار خواهد گرفت و اعتماد متقابل در روابط مالی اشخاص دچار اختلال خواهد شد. با وجود این، بررسی دقیق‌تر مباحث فقهی و حقوقی نشان می‌دهد که برخی وضعیت‌ها ممکن است در ظاهر شبیه رجوع از ابراء تلقی شوند، اما در واقع چنین نیستند. برای مثال، اگر ابراء بر اساس اشتباه اساسی در موضوع دین انجام شده باشد، یا اساساً دینی وجود نداشته باشد، عمل انجام‌شده فاقد موضوع بوده و از ابتدا اثر حقوقی نخواهد داشت. همچنین در مواردی که ابراء تحت تأثیر اکراه، اجبار یا فقدان قصد و رضا واقع شود، اراده واقعی طلبکار مخدوش بوده و در نتیجه اعتبار آن مورد تردید قرار می‌گیرد. در چنین مواردی، مسئله در حقیقت به بطلان یا عدم نفوذ ابراء مربوط می‌شود و نه به رجوع از ابراء صحیح. بنابراین باید میان «رجوع از ابراء» و «بی‌اعتباری ابراء»

تفکیک قائل شد؛ زیرا در فرض دوم، ابراء اساساً به طور صحیح تحقق نیافته است. از سوی دیگر، در برخی روابط حقوقی ممکن است ابراء در قالب توافق‌های گسترده‌تری مانند صلح، تسویه حساب یا قراردادهای مالی صورت گیرد. در چنین مواردی اگر قرارداد اصلی به دلایلی باطل یا منفسخ شود، ممکن است آثار ابراء نیز مورد بررسی قرار گیرد. با این حال، حتی در این فرض نیز نمی‌توان از رجوع به معنای دقیق حقوقی سخن گفت، بلکه وضعیت ابراء تابع اعتبار توافق اصلی خواهد بود. بنابراین تحلیل دقیق شرایط تحقق ابراء و تمایز میان ابراء صحیح و ابراء فاقد شرایط صحت، نقش مهمی در فهم صحیح آثار این نهاد حقوقی دارد. در مجموع، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران اصل بر غیرقابل رجوع بودن ابراء است و این اصل بر دو مبنای اساسی استوار است: نخست، ماهیت اسقاطی ابراء که موجب زوال حق دینی می‌شود و دوم، قاعده فقهی «الساقط لا یعود» که بازگشت حق ساقط‌شده را غیرممکن می‌داند. افزون بر این، ملاحظات عملی و ضرورت حفظ ثبات روابط حقوقی نیز از این دیدگاه حمایت می‌کنند. در نتیجه، در صورتی که ابراء با وجود تمامی شرایط صحت و با اراده آزاد و آگاهانه طلبکار واقع شود، دین به طور قطعی ساقط می‌شود و امکان احیای آن وجود نخواهد داشت. با وجود روشنی نسبی این اصل، بررسی منابع فقهی و حقوقی نشان می‌دهد که همچنان برخی ابهامات و پرسش‌ها در خصوص حدود و آثار ابراء وجود دارد که می‌تواند موضوع پژوهش‌های آتی قرار گیرد. از این رو، ارائه چند پیشنهاد در این زمینه می‌تواند به توسعه مطالعات حقوقی و فقهی درباره این نهاد کمک کند. نخست آنکه انجام پژوهش‌های تطبیقی میان فقه امامیه، حقوق مدنی ایران و سایر نظام‌های حقوقی می‌تواند به درک بهتر جایگاه ابراء و تحلیل دقیق‌تر آثار آن کمک کند. بررسی اینک نهادهایی مشابه ابراء در حقوق سایر کشورها چه شرایط و آثاری دارند، می‌تواند زمینه مناسبی برای توسعه نظریه‌های حقوقی در این حوزه فراهم آورد. دوم آنکه پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده، رابطه ابراء با سایر نهادهای سقوط تعهدات مانند اقاله، تهاتر و تبدیل تعهد به صورت دقیق‌تر بررسی شود. چنین پژوهش‌هایی می‌تواند به روشن شدن مرزهای مفهومی میان این نهادها و جلوگیری از خلط مفاهیم در تحلیل‌های حقوقی کمک کند. سوم آنکه با توجه به گسترش روابط اقتصادی و پیچیده‌تر شدن معاملات مالی، بررسی کاربردهای عملی ابراء در روابط تجاری و بانکی نیز می‌تواند موضوع پژوهش‌های مفیدی باشد. تحلیل نقش ابراء در تسویه بدهی‌ها، قراردادهای مالی و سازوکارهای حل و فصل اختلافات می‌تواند به ارتقای کارآمدی این نهاد در عمل کمک کند. در نهایت، به نظر می‌رسد توجه بیشتر قانون‌گذار و حقوقدانان به تبیین دقیق شرایط و آثار ابراء، به ویژه در مواردی که با نهادهای قراردادی دیگر در ارتباط قرار می‌گیرد، می‌تواند به کاهش ابهامات حقوقی و افزایش امنیت و اعتماد در روابط مالی میان اشخاص منجر شود. بدین ترتیب، ابراء همچنان به عنوان یکی از ابزارهای مهم پایان دادن به تعهدات در نظام حقوقی ایران باقی خواهد ماند و تبیین دقیق‌تر ابعاد آن می‌تواند نقش مؤثری در توسعه حقوق مدنی و فقه معاملات ایفا کند.

References

1. Al-Amili, Z. al-D. (Shahid Thani). (1992). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i' al-Islam* [Paths of Understanding to the Clarification of the Laws of Islam]. Qom: Islamic Knowledge Foundation. **[In Persian]**
2. Al-Ansari, M. (1994). *Al-Makasib* [The Earnings]. Qom: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. **[In Persian]**
3. Al-Hilli, H. b. Y. (Allamah Hilli). (1992). *Qawa'id al-Ahkam fi Ma'rifat al-Halal wa al-Haram* [Rules of Legal Rulings in the Knowledge of the Lawful and the Forbidden]. Qom: Islamic Publishing Institute. **[In Persian]**
4. Al-Hilli, M. b. A. (Ibn Idris). (1989). *Al-Sara'ir al-Hawi li-Tahrir al-Fatawa* [The Containers of Secrets for the Editing of Fatwas]. Qom: Islamic Publishing Institute. **[In Persian]**
5. Al-Hilli, N. al-D. J. (Muhaqqiq Hilli). (1987). *Shara'i' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram* [Laws of Islam in Matters of the Lawful and the Forbidden]. Qom: Islamic Publishing Institute. **[In Persian]**
6. Al-Naini, M. H. (1997). *Munyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib* [The Student's Desire in the Annotation of Al-Makasib]. Qom: Islamic Publishing Institute. **[In Persian]**
7. Al-Najafi, M. H. (1988). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam* [Jewels of Speech in the Commentary of the Laws of Islam] (Vol. 25). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. **[In Persian]**
8. Al-Tusi, M. b. H. (Sheikh Tusi). (1967). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah* [The Extensive Treatise on Imamiyyah Jurisprudence]. Tehran: Al-Maktabah al-Mortazaviyyah. **[In Persian]**

9. Al-Tusi, M. b. H. (Sheikh Tusi). (1986). Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah [The Extensive Treatise on Imamiyyah Jurisprudence]. Qom: Islamic Publishing Institute. **[In Persian]**
10. Civil Code of the Islamic Republic of Iran. (n.d.). **[In Persian]**
11. Emami, S. H. (1994). Civil Law (Vol. 1). Tehran: Islamiyyeh Publishing. **[In Persian]**
12. Jafari Langroudi, M. J. (2008). Terminology of Law. Tehran: Ganj-e Danesh. **[In Persian]**
13. Katouzian, N. (2007). Extinction of Obligations. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. **[In Persian]**
14. Makarem Shirazi, N. (1990). Al-Qawa'id al-Fiqhiyyah [The Jurisprudential Rules]. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School. **[In Persian]**
15. Muhaqqiq Damad, S. M. (2013). Rules of Jurisprudence (Vol. 2). Tehran: SAMT. **[In Persian]**
16. Safai, S. H., & Qasemzadeh, M. (2010). Civil Law (Obligations). Tehran: Mizan Publishing. **[In Persian]**
17. Safai, S. H., & Rahimi, H. (2013). Civil Law: Obligations in the Iranian Legal System. Tehran: Mizan Publishing. **[In Persian]**
18. Shahidi, M. (2008). Extinction of Obligations. Tehran: Majd Publishing **[In Persian]**